

УДК 811.161.2'367'37

СІБРУК Анастасія, ЧУХЛІБ Тетяна

КОНЦЕПТ ДУША У РОМАНІ ЛІНИ КОСТЕНКО «БЕРЕСТЕЧКО»

У статті розглянуто особливості вживання концепту ДУША у романі Ліни Костенко «Берестечко». Проаналізовано психологічний вплив слова на сприйняття тексту, виправдане використання виражальних засобів мови. Проаналізовано емоційно-оцінне навантаження та значення для сприйняття художнього тексту.

Ключові слова: концепт, душа, роман «Берестечко», художній текст.

Вступ. Вивчення особливостей вживання концептів у художніх текстах належить до актуальних завдань українського мовознавства. У цьому аспекті особливе значення надається системному аналізу семантичного наповнення окремих лексем і лексики в цілому. Для всебічного вивчення основних концептів української мови надзвичайно важливе вивчення основних функцій їх вживаних тропів у сучасних романах.

Аналіз досліджень і публікацій. Особливої уваги вивченню концептів у художній літературі приділяли такі дослідники: Н. Агошкова, Т. Вільчинська, О. Кагановська, О. Кардашук, М. Скаб та інші.

Виклад основного матеріалу. Концепти у свідомості людини не існують ізольовано. Об'єднані в певним чином організовану систему вони утворюють концептуальні системи. Концептуальна система містить мінімально необхідний набір концептів, що дозволяє створити певну індивідуальну картину світу. Зрозуміло, що будь-які уявлення концептоносія про дійсність є глибоко вкоріненими у сучасну йому культуру. Тому дослідники концепту наголошують на тому, що «концепт – це ніби згусток культури у свідомості людини; те, у вигляді чого людина – рядова, звичайна людина, не «творець культурних цінностей» – сама входить у культуру, а у деяких випадках і впливає на неї» (Степанов, 2004, с. 43). Концепти у свідомості людини не існують ізольовано. Об'єднані в певним чином організовану систему вони утворюють концептуальні системи. Концептуальна система містить мінімально необхідний набір концептів, що дозволяє створити певну індивідуальну картину світу.

За останні десятиріччя в українському мовознавстві з'явилися численні наукові праці, присвячені вивченню окремих концептів, що репрезентують індивідуально-авторську картину світу. Серед них праці Агошкової Н., Бистрової О., Вільчанської Т., Кагановської О., Кардашук

О. та ін. Увагу дослідників привертали насамперед такі загальнолюдські концепти, як добро, розум, совість, любов, смерть, які наявні в кожній мові, проте мають і певні національні риси. Саме ці концепти, що відображають фундаментальні напрямки осмислення людиною світу та самої себе, мають особливе значення не тільки для розуміння художнього тексту, особливо поетичного, та ідіостилю окремого автора, але й для усвідомлення ментально-психологічної специфіки українського народу. Серед таких загальнолюдських концептів особливе місце належить концепту душа. Ця лексема є частовживаною в поетичних текстах, нерідко несе велике смислове навантаження та розкриває зовнішній світ поета. Читач сприймає художній текст насамперед як змістову цілісність, саме тому концепт душа є настільки важливим.

Концепт має двоїсту сутність – психічну та мовну. Актуалізуючись же через мову, концепти реалізуються в текстах, в тому числі й художніх. Внутрішня форма – це найперший елемент вербально вираженого концепту, тобто, як і в попередньому випадку, цей шар безпосередньо пов'язаний із мовою. Ядро концепту найближче до поняття, що виражається словом. Актуальний шар концепту пов'язаний із свідомістю реципієнта. Це безпосередня і часто мимовільна його реакція на поняття, репрезентоване концептом.

Мета нашого дослідження полягала у встановленні особливостей функціонування концепту Душа в романі Ліни Костенко «Берестечко», ядра цього концепту. У тлумачному словнику сучасної української мови зафіксовано п'ять значень слова душа: 1) внутрішній психічний світ людини, з її настроями, переживаннями та почуттями, за релігійними уявленнями – безсмертна нематеріальна основа в людині, що становить суть її життя, є джерелом психічних явищ і відрізняє її від тварини; 2) сукупність рис, якостей, властивих певній особі; 3) розм.

про людину (найчастіше за визначення кількості); 4) перен. основне в чому-небудь, суть чогось; 5) розм. заглибина в нижній передній частині шиї (Великий тлумачний словник сучасної української мови, 2001, с. 252). М. Скаб відзначає особливу частотність цього слова в українській мові і на матеріалі концепту Душа розглядає концептуалізацію сакральної сфери. На думку дослідниці, ця номінація зафіксована українською мовою удвічі частіше, ніж російською. Водночас майже загально визнаним у світі є висновок про особливий, «ключовий» статус концепту Душа для розуміння російської ментальності (Скаб, 2008, с. 13–14). За її словами, концепт Душа у вербалізованому вигляді є складним багатшаровим утворенням, домінантою, що формує центральну зону цього концепту, виступає його сакральною частиною. Центр складають концептуальні ознаки «душа – безсмертна», «душа – нематеріальна», «душа – частина людини», «душа – внутрішній психічний світ людини», «душа – людина», «душа – найважливіше в людині», «душа – основа людини», «душа – епіцентр позитивних характеристик людини, насамперед добра», «душа – суть життя» (Скаб, 2008, с. 474–475). У романі «Берестечко» слово душа вжито близько тридцяти разів з різним семантичним наповненням. У більшості випадків бачимо реалізацію концептуальної зони «душа – внутрішній психічний світ людини».

Ми намагалися ідентифікувати лексичне значення цього концепту у творі. Лінгвісти пропонують різні визначення терміна лексичне значення. Так, О. О. Тараненко вкладає в це поняття конкретно-індивідуальний зміст слова, який є відображенням або тільки вираженням (в різних типах слів) та фіксацією у свідомості позначуваного словом елемента дійсності і є закріпленим за формою слова, унаслідок чого стає можливою його становлення як явища мови, а не тільки свідомості (Тараненко, 1989, 246).

Вважаємо за потрібне, слідом за Ж. П. Соколовською, розмежувати в понятті лексичного значення особливі структури: 1) структура (семантика) слова як єдність усіх його значень і граматичних форм; 2) структура кожного окремого значення (Соколовская, 1979, с.5). Дослідниця розглядає різні підходи лінгвістів до визначення терміна значення слова, що розуміється ними як: 1) особлива мовна форма відбиття дійсності; 2) відношення між звуковим комплексом і поняттям; 3) віднесеність звукового

комплексу до явищ дійсності; 4) категорія, тотожна поняттю; 5) певна видозміна поняття відповідно до характеру мовлення; 6) взаємозамінність виражень; 7) реакція суб'єкта на знак; 8) дистрибуція (Соколовская, 1970, с.19). М. П. Кочерган вважає найбільш доцільним визначати лексичне значення за такими критеріями: 1) значення слова є знаковою інформацією про референти; 2) значення – це інформація, яка передається через означуване мовного знака; 3) значення – це інформація, спільна для носіїв мови; 4) значення – це та інформація, яку отримує слухач тільки через означуване мовного знака (Кочерган, 1980, с. 9).

На наш погляд, «для опису семантики окремого слова важливими є питання виділення лексико-семантичних варіантів, відтінків значення та механізмів семного членування. Вивчення семантики пов'язане з питанням про значення контексту, оскільки семантичне наповнення слова виявляється лише в контексті» (Сібрук, 2011, 69).

Спробуємо виокремити основні лексико-семантичні варіанти концепту Душа у романі Ліни Костенко «Берестечко». Дія роману відбувається в XVII столітті, природно, що його герої сприймають себе й навколишнє середовище через призму християнства, водночас вони не відійшли від дохристиянських народних уявлень і традицій.

Концепт Душа нерідко сприймається як синонім до катарсису, з лексичним значенням «очищення». У сучасній філософії катарсис трактується як особлива, найвища форма трагізму, коли втілення конфлікту та емоція потрясіння, що його супроводжує, не пригнічують своєю безвихіддю, а «очищують» і «просвітлюють» глядача чи читача. Поняття, що вживалося в античній філософії, медицині, естетиці, через свою поліфункціональність набуло нового тлумачення у романах Ліни Костенко: «Омию душу у добрі і злі. Ба, може, часом гетьману потрібно пройтися пішки по своїй землі?» (Костенко, 1999, 23).

В концепт Душі поетеса вкладає біль та страждання головного героя: «Яка душа це видержить, не знаю. Вони ячать, благають: захистіть! Простіть мене. Від Ворскли до Дунаю. По саме море, по Стамбул простіть!» (Костенко, 1999, 20).

Лексико-семантичний варіант християнської Душі зустрічаємо декілька разів у Ліни Костенко. Вчення про душу – одна з найважли-

віших тем православної антропології. У релігійному сенсі під душею розуміють нематеріальну або духовну частину людської істоти, яка продовжує існувати після смерті фізичного тіла: «Усе у тернах. Бур'ян та кропива. Малий ставочок. Чапля миє ноги. Вночі кричить болотяна сова. На землю душі дивляться з небес» (Костенко, 1999, 35); «Це мій кінець. Душа у потолоччі. Вже хоч співай Давидові псалми. Болючі дні, безсонні мої ночі: Усе ж було за нас! Але програли ми» (Костенко, 1999, 47).

На наш погляд, цікавою є асоціація концепту Душі з совістю: «Бо що ж гетьманство з тим його величчям? Високу душу теж стрясає дріж. Бо я стояв до ворога обличчям, а жінка в спину застромила ніж» (Костенко, 1999, 62).

У більшості поетичних творів Душу зображено на протигагу тілу, проте Ліна Костенко ототожнює ці два поняття, щоб підкреслити неможливість існування тіла без душі: «Я в ці руїни душу доволік. Тут, певно, вже й кінчатиму свій вік поверджений чужими і своїм» (Костенко, 1999, 101); «Думками за ніч душу натовмив. Ліси шумлять, моє зелене віче. І знов той самий півень – будимир. Села нема, а півень кукуріче» (Костенко, 1999, 103); «Зброяр ходив, знайшов медові дупла. Підстрелив джура в полі сайгака. То їм, то сплю. Душа моя задубла. Хіба це доля? Доля не така» (Костенко, 1999, 113).

Авторка роману вживає в тексті усталені загальновідомі вирази з лексемою Душа: «Так тоскно на душі. Ми навіть не пропащі. Ми просто вже ніхто. І всім вже не до нас» (Костенко, 1999, 114); «А тут ще вітер-у лице-навідліг! Засліпли очі розпачем душі. Бодай я світу білого не видів, як по своїх стріляли гармаші!» (Костенко, 1999, 10); «Ну, от уже і ворог мій помер. Мені б радити. Радості немає. Якийсь я весь потовчений тепер, що вже аж душу холодом проймає» (Костенко, 1999, 131).

Також нами зафіксовані і авторські фразеологізми: «Чого не бачив досі я очима, побачив раптом садами душі» (Костенко, 1999, 83); «А Ганна каже: -Ні, ти виринаєш. Душа з біди як веслами гребе. Ти видержиш, ти впливеш. А знаєш, Де вперше я побачила тебе?» (Костенко, 1999, 140); «І я замовк. Затнувся на півслові. Душа потроху стала одмерзати. Задубили слова любові, не уміють себе сказати» (Костенко, 1999, 142); «Хтось підійшов до мене щось балакав. А я мовчав, бо ще щось наперзу. Усе було. Я тільки ще не плавав. Стояв і в душу завертав сльозу» (Костенко, 1999, 155); «Нема

нам щастя- мусить бути чудо. Ми ще постанем зі своїх руїн. Мене не можуть люди не почути – душа в мені розгойдана як дзвін!» (Костенко, 1999, 151).

У романі «Берестечко» документуємо також порівняння з концептом Душа: «Ось так живу, у кам'яного графа. Дивлюся в поле з обімшених веж. Моя душа як випита карафа. Здається, я вже кам'янію теж» (Костенко, 1999, 36); «Така моя під зорями ночівля. Я вже і снами вбитий наповал. А м'ята ж тут- смарагдова, вечірня! Потреш в руках – як дома побував. Як там тепер? Без неї тьмяні люстра. Аврукають на ганку голуби. Чиясь душа, рожева як пелюстка, влітає в дім скорботи і ганьби» (Костенко, 1999, 88); «Був прадід славен в нашому краю. А цей як звір, душа без покаєння. Я не борюся з ним – протистою! Воно смертельне, це протистояння» (Костенко, 1999, 94); «Пустельний шлях згубився десь на овиді. Сповзає круча в глинища руді. А спека давить як душа без сповіді. Малює пам'ять кола по воді» (Костенко, 1999, 126-127).

У романі «Берестечко» концепт Душа постає як живий організм: «І я повстав. Душа спитала – доки?! Втопили край у підлості і злі. І я сказав: чужинці, дайте спокій. Не сійте зради на моїй землі» (Костенко, 1999, 109); «Боюся ночі, в ній немає дна. Життя прожив – і ось мої набутки. Душа іде сама собі одна крізь день і ніч, і спогади, і смутки» (Костенко, 1999, 128). Водночас душа є частиною людини, чи не найважливішою її ознакою. Тому вживання відповідного слова щодо неживих предметів створює враження їх оживлення, олюднення.

Художні засоби у тексті роману посилюють уяву читача та асоціативне мислення: «Де ж ти, де ж ти? Щось довго йдеш ти. Сивий волос почав укидатися. Дотліває душа до решти. А куди ж від себе податися?» (Костенко, 1999, 57); «Не приїжджав употемку, употай, аби вночі заскочити обох. Про це й не думав. Поки віриш, потай душа не піде в жебри до тривоги» (Костенко, 1999, 59).

Важливою ознакою Душі є її нематеріальний характер, її неможливо досягнути за допомогою органів чуття: «Куди іде?! Яким універсалом тепер людей до себе приверну? Кому я гетьман, коли вже і сам он своїх провин в душі не прогорну!» (Костенко, 1999, 148).

Душа може поставати як елемент незламності духу людського: «Бо не з того заліза мене лито і не в тому гартовано вогні, щоб їм вдалося на своє копито переробити душу у мені»

(Костенко, 1999, 154). Проте цей концепт може мати і негативну конотацію: «В житті було всілякої напасти. На плечах маю п'ять десятків літ. В такому віці можна занепасти і можна душу мати вже вже як лід» (Костенко, 1999, 146); «А це нічого- ложе замість мар? А це не смішно-раптом оженились? Вже ж у душі осіла чорна згар, гірка як згар в одстріляних рушницях» (Костенко, 1999, 143). І втома. втома, втома, втома... Душа холоне, як старий лежак. Хоч би в невір – землі, а то у тебе ж дома тобі ще й руки скручує хижак!» (Костенко, 1999, 11).

Душа постає як внутрішній простір, вразливий і прихований від сторонніх очей, що співвідноситься з оселею: «Оце така тепер моя оселя. Душа руїн відкрита небесам Ще й лицар той. Над ним упала стеля. Скришився мур. Тепер ми сам на сам» (Костенко, 1999, 36).

Відгомін народних уявлень про Душу землі спостерігаємо в роздумах головного героя твору: «Хто ж їй сказав прийти у ці руїни? Хто напоумив тут шукати нас? Чи це душа самої України прийшла до мене в мій останній час?» (Костенко, 1999, 139). Відгомін язичництва нерідко відчувається у творах Ліни Костенко: «І зник Небаба. І запала тьма. Лиш нелинь – дуб шумить у верховітті. І де притулок для душі? Нема. Ані на цьому, ні на тому світі» (Костенко, 1999, 137).

У народній творчості, як і в романі «Берестечко», Богдан Хмельницький є взірцем для всіх героїв, приклад незламності духу, його Душу порівнюють з Душею України: «Коли ж віднімуть у людей і мову, коли в сибірах закатруплять їх, душа Богдана в розпачі німому нестиме неспокутуваний гріх» (Костенко, 1999, 136).

Коли Душа зіставляється з природою, постає як місце перебування думок і почуттів бачимо просторові асоціації, типові для сприйняття людиною свого внутрішнього світу: «О ким я був і ким зробився нині! Куди подів життя своє одне? Цей білий сніп душі, який горить в людині, його ж ніякий вітер не задме!» (Костенко, 1999, 108); «Упала зірка. Пискає синиця. П'є тишу ніч з Великого Ковша. Вже навіть сон про волю не приснився. Така в людини знічена душа» (Костенко, 1999, 134); «Хай гомонять. На це немає ради. Ковбані слів отруйні для пиття. Відбілює душа свою велику правду у лузі споминів, над річкою Буття» (Костенко, 1999, 71).

Концепт душа є складовою вторинних номінацій: «А я ж тебе бачив, що кобіту не можна ударити й квіткою. Щоб ти ж мені виріс лицарем,

а не яким душевбогим» (Костенко, 1999, 61).

У романі «Берестечко» проглядається філософське підґрунтя, душу зображено як безсмертну нематеріальну основу в людині, що становить суть її життя: «Прости мене, моя правдива мати, душі моєї синій чистовід! В моїм гербі були гармати, по дві-на захід і на схід» (Костенко, 1999, 38); «Оце вже й все. Отут я і причалю. Принижена душа не піднімає віч. Допалюю життя. Останній хмиз печалі потріскує, горить в мою високу ніч» (Костенко, 1999, 108). Прихованість внутрішнього світу іншої людини підкреслює авторка у рядках роману: «Продовження чого не бачив досі я очима, побачив раптом саднами душі» (Костенко, 1999, 89).

Висновки. Концепт ДУША займає особливе місце у концептосфері роману Ліни Костенко «Берестечко». У романі слово Душа вживається у традиційних значеннях «душа – внутрішній психічний світ людини», «душа – характер людини», «душа – людина», крім того, авторка використовує відомі поетичні значення лексеми «душа – місткість», «душа – совість». Концепт Душа є полісемантичним у творі. Завдяки великій кількості влучно вжитих художніх засобів читач уявляє митця як Душу народу, поняття нерівні душ тощо. У романі актуалізовано також давні народні уявлення про Душу, значення цього концепту для народного світобачення українців, християнські вірування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Агошкова, Н. Ономазіологічне вираження концептів «життя» і «смерть» у поезії М. Рильського періоду Великої Вітчизняної війни // Мова і культура. К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2004. Вип. 6. Т. VI. С. 82–87.

Бистрова, О. Домінанта душа як символ і наскрізний образ у «Зів'ялому листі» Івана Франка // Франкознавчі студії: зб. наук. праць. Дрогобич : Коло, 2007. С. 16–24.

Великий тлумачний словник сучасної української мови. Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. 1440 с.

Вільчинська, Т. Концепт «Бог» у поетичній мові Г. Сковороди // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія Мовознавство. Тернопіль : ТНПУ, 2005. №1(13). С.191–199.

Кагановська, О. Текстові концепти художньої прози: когнітивна та комунікативна динаміка (на матеріалі французької романістики середини ХХ сторіччя. (Автореферат). К, 2003. 32 с.

Кардашук, О. Концепт каяття в повісті Ольги Кобилянської «Земля» // Південний архів. Філологічні науки. Вип. XIV. Херсон : Айлант, 2002. С.341–345.

Костенко, Л. Берестечко: Історичний ромар. К. :Укр.Письменник,1999. 157с.

Кочерган, М. Слово і контекст (Лексична сполучуваність і значення слова). Л. : Вищ. шк., 1980. 184 с.

Скаб, М. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери. Чернівці : Рута, 2008. 560 с.

Сібрук, А. Структура та семантика назв прикрас (на основі пам'яток XI–XIV ст.). К., 2011. 267 с.

Степанов Ю. Концепт // Константы: Словарь русской культуры. М.: Академический проект, 2004. С. 42-67.

Соколовская, Ж. Проблема лексической синонимии в современной лингвистике. Кишинев : Изд-во Кишин. унив., 1970. 67 с.

Соколовская, Ж. Система в лексической семантике (анализ семантической структуры слова). К. : Вищ. шк., 1979. 192 с.

Тараненко, А. Языковая семантика в ее динамических аспектах (основные семантические процессы). К. : Наук. думка, 1989. 256 с.

А. СИБРУК, Т.ЧУХЛИБ

КОНЦЕПТ ДУША В РОМАНЕ ЛИНЫ КОСТЕНКО «БЕРЕТЕЧКО»

В статье рассмотрены особенности применения концепта ДУША в романе Лины Костенко «Берестечко». Проанализированы психологическое воздействие слова на восприятие текста, оправдано использование выразительных средств языка. Проанализированы эмоционально-оценочное нагрузки и значение для восприятия художественного текста.

Ключевые слова: концепт, душа, роман «Берестечко», художественный текст.

А. SIBRUK, T. CHUKHLIB

CONCEPT OF SOUL IN THE NOVEL OF LINA KOSTENKO “BERESTECHKO”

In the article we discuss about the features of the application of the concept of SOUL in the novel by Lina Kostenko “Berestechko”. The aim of our study was to establish the peculiarities of the functioning of the concept of the soul in Lina Kostenko’s novel “Berestechko”, the nucleus of this concept. The concept has a dual essence – mental and linguistic.

Key words: concept; soul; novel “Berestechko”; literary text.

A. SIBRUK, T. CHUKHLIB

CONCEPT OF SOUL IN THE NOVEL OF LINA KOSTENKO “BERESTECHKO”

In the article we discuss about the features of the application of the concept of SOUL in the novel by Lina Kostenko “Berestechko”. The aim of our study was to establish the peculiarities of the functioning of the concept of the soul in Lina Kostenko’s novel “Berestechko”, the nucleus of this concept. The concept has a dual essence - mental and linguistic. Actualizing through language, concepts are implemented in texts, including artistic ones. The inner form is the first element of a verbally expressed concept, that is, as in the previous case, this layer is directly related to language. The core of the concept is closest to the concept expressed in a word. The current concept layer is connected to the recipient’s mind. This is his direct and often involuntary reaction to the concept represented by the concept. The psychological effect of the word on the perception of the text is analyzed, the use of the expressive means of the language is justified. The emotional and evaluative load and the significance for the perception of a literary text are analyzed. In the romantic word, the Soul lives in the traditional meanings “soul - the inner mental world of man”, “soul – character of man”, “soul - man”, meanwhile, the author uses the known poetic meanings of the words “soul - history”, “soul - public” . The soul concept is polysemantic in your affairs. Due to the large number of people actually observe the artistic services, read imagining the artist as the soul of people, imagining unequal souls, the latest popular ideas about the soul, important ideas for national complicity, Christian native are also updated.

Стаття надійшла до редакції 15.11.2019.